

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΣΤΗ «ΛΟΓΙΚΗ» ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ξαναθέτει ὀρισμένα καίρια, κατὰ τὴ γνώμη μου, προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ στόχευση τοῦ νεωτερικοῦ πνεύματος τῆς «Λογικῆς» (1766) τοῦ Βούλγαρη. Πρὸς ποιά κατεύθυνση θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς «πατὴρ τῆς νέας φιλοσοφίας»; Πῶς πραγματοποίησε τὴν ἀποδέσμευση ἀπὸ τὸν «κορυθαλισμὸ» ὁ «ἀνακαινιστὴς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας»; Τί σήμαινε ἢ ἀπόπειρα συνδιαλλαγῆς τῶν «παλαιῶν» μὲ τοὺς «νεωτέρους» καὶ πῶς λειτούργησε ἡ «ἐκλεκτικὴ» μέθοδος ποὺ υἰοθέτησε; Ποιά εἶναι ἡ ὀφειλὴ του στὸ Bacon, τὸ Descartes καὶ τὸ Wolff; Τέλος, πῶς ἀξιολογοῦνται οἱ ἀντιστοιχίες τοῦ φιλοσοφικοῦ του «ἐκλεκτισμοῦ» μὲ τὴ συμβιβαστικὴ τακτικὴ ποὺ ἀκολουθεῖ, τότε, ἡ ἀναπτυσσόμενη ἐμπορικὴ ἀστικὴ τάξη τῆς ὑπόδουλης ἐλληνικῆς κοινωνίας;

Ἡ ἱστοριογραφία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, ἀπὸ τὴν παιδικὴ τῆς ἡλικία, ὅταν μάλιστα ἐπιχειροῦσε νὰ ἐφαρμόσει στὰ «καθ' ἡμᾶς» τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τῶν «τριῶν σταδίων» ποὺ διαδόθηκε στὴ Δύση στῶν «φώτων», εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῆς προσφορᾶς τοῦ Βούλγαρη. Ἐνῶ, ὅμως, στὶς δυτικὲς ἱστορικὲς συνθέσεις, μὲ τὸν ὑπερτονισμὸ τῆς «Ἀναγέννησης» καὶ τὴ σύστοιχη καταδίκη τοῦ «σκοτεινοῦ» Μεσαίωνα (Νοῦτσος 1980: 13-16) χρησιμοποιεῖται τὸ 1453 (ἤδη ἀπὸ τὸ 1688 στὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Cellarius) ὡς ὀρόσημο τῆς νεώτερης ἐποχῆς, γιὰ τὸν ἐλληνισμὸ ἀντίστροφα ἡ «Ἀλωση» συνεπάγεται τετρακόσια περίπου χρόνια δουλείας καὶ «παχυτάτου» (Κούμας 1832:554) πνευματικοῦ σκότους. Ὁ Κούμας, ποὺ συνεκτιμᾷ τὴν ἐκπαιδευτικὴ καὶ τὴν ἐμποροναυτικὴ ἀπογείωση τῶν συμπατριωτῶν του, χρονολογεῖ τὴν «ἀρχὴ τῆς αὐξήσεως τῆς παιδείας» (1832:555) στὸ 1720, ἐνῶ ὁ Κοραΐς (ποὺ τὸν διακατέχει ὁ ἀντιβυζαντινισμὸς τοῦ Gibbon καὶ γενικότερα τοῦ καιροῦ του) ἔβλεπε νὰ πραγματοποιεῖται ἡ «ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος» (1803:160) ἀφοῦ παρέλθει ἡ μακραίωνη βυζαντινὴ καὶ ὀθωμανικὴ βαρβαρότητα. Κατὰ τὸν πρῶτο ὁ Βούλγαρης μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ «ἀνακαινιστὴς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ πατὴρ τῆς νέας φιλοσοφίας» (1818:25) καὶ γιὰ τὸ δεύτερο, τὸν Κοραΐ, ἡ «Λογικὴ» του γράφτηκε «κατὰ τὸν τρόπο τῶν φωτισμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης» καὶ συνέτεινε στὴν «ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ μεταβολὴ» τοῦ ἐλληνισμοῦ (1803:142).

Στις έκτιμήσεις αυτές υπονοείται ή γνωριμία του Εϋγένιου με την έπιστημονική και φιλοσοφική παραγωγή τών «νεωτέρων», τους όποιους δίδασκε και μετέφραζε στα Γιάννινα, την Κοζάνη, την Άθωνιάδα και την Πατριαρχική Σχολή, βέβαια όχι χωρίς αντίστασεις, και συνάμα άποσιωπάται ο «εϋγενισμός», δηλαδή ή έμπέδωση τής αύθεντίας του Βούλγαρη που πήρε τή θέση του Κορυθαλέα. Για τó τελευταίο σημείο, οι έπικρίσεις τής «Λογικῆς» έγκαινιαάζονται από τó Μοισιόδακα που προσάπτει στο συγγραφέα της «μίαν έννοιαν άτελή τής λογικῆς, μίαν συγκεχυμένην ή έπιπόλαιον» (1780:26), ένω άλλοι μαθητές του τόν κατηγοροϋν ότι ή διδασκαλία της «μετέπιπτε σε θήρα κενών λέξεων, έστρεβλώνετο δέ και έξοφοϋτο ó νοϋς διά τής σχολαστικής έρεύνης τών κανόνων τής διανοήσεως» (Μιχαλόπουλος 1930:52· Θερειανός 1899:65). Στις γλωσσικές θέσεις του Βούλγαρη - «Έκσυρικτέον άρα τά χυδαΐστί φιλοσοφεΐν έπαγγελόμενα βιβλιδάρια» (1766:49) - έπιμένει ó Ψαλίδας για νά καταδείξει τις άδυναμίες τής «Λογικῆς» του, μολοντί άναγνωρίζει ότι «τó σύστημα, και ή μέθοδος είναι κατά τους νεωτέρους» (1795:10).

Οι παρατηρήσεις αυτές συνάπτονται με την τύχη του πολυσέλιδου βιβλίου, στη μακρόχρονη διδακτική του σταδιοδρομία, μάλιστα άγνωόντας την ένθουσιώδη ύποδοχή του στην Άθωνιάδα (Κοραῆς 1803:143· Κούμας 1832:566), και δέν εισδϋουν στο περιεχόμενό του για νά άναδείξουν τόν τρόπο που έπιτεϋχθηκε αύτή ή σύνθεση, «έκ παλαιών τε και νεωτέρων συναρανισθεισα», καθώς και την ειδιοποιό της διαφορά με προγενέστερα όμολογα έργα. Εϊδικότερα, ó Ψαλίδας φαίνεται νά συγγέει τις δυό φάσεις τής πνευματικής πορείας του Έπτανησίου λογίου (Νούτσος 1981: 206-208) και δέν άξιολογεΐ θετικά τó εισαγωγικό μέρος, τις «Προδιατριβές», τής «Λογικῆς», όπου δικαιολογεΐ τó μεθοδολογικό του «εκλεκτισμό» και θέτει γνωσιολογικά προβλήματα, ώστε ν' άναγκασθει ó κατήγορός του Μοισιόδαξ νά την κατατάξει, ως προς ένα μέρος της, στα έργα τής «Λογικοκριτικῆς» που έξοβέλισαν τή γηρασμένη «περιπατητική» Λογική, την «ένδειξιν άπλώς τής διαλεκτομαχίας τών παλαιών», και έρευνοϋν τά αίτια τής πλάνης, τά «γένη τών πολυτρόπων ιδεών», την άλήθεια, τή φύση του συλλογισμού και τις μεθόδους (1780:114/115).

Η δημοσίευση τής «Λογικῆς», στη Λιψία τó 1766, σημαδεϋει τή μετάβαση από την περίοδο τών Φαναριωτών στην πρώιμη φάση του Διαφωτισμοϋ και μαρτυρεΐ την προσωπική συμβολή του Βούλγαρη στην άντιμετώπιση γνωσιολογικών και λογικών προβλημάτων, πέρα από τις συναφεΐς μεταφράσεις - τις «Λογικές» του Δουχάμελ (J.B. Duhamel) και του Πουρχότιου (E. Purchot) καθώς και τó «Υπόμνημα φιλοσοφικόν περι τού κατά άνθρωπον νοϋ» του Locke (Άγγέλου 1954:129-139· πρβλ. Hampton 1955:240-251) - που ó ίδιος έκπόνησε. Ήδη από τόν υπότιτλο αύτου του έργου ύποδηλώνεται ή προσπάθεια νά κρατηθει ίση άπόσταση από τους «παλαιούς» και τους «νεωτέρους» με την έννοια ότι μποροϋν νά άξιοποιηθοϋν άναλύσεις και θέσεις τό-

σο ἀπό τὴν ἀρχαία (καὶ τὶς βυζαντινές τῆς ἐπιβιώσεις) ὅσο καὶ ἀπὸ τῆ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία, ἐφόσον δὲν εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐπιλεκτικὴ ἐγγραφή τους σ' ἓνα δομημένο σύνολο ἀρχῶν ποὺ δὲν ἀντιστρατεύεται τῇ χριστιανικῇ πίστει. Ἡ ριζικὴ ἀντιδικία, ἐξάλλου, τῶν «modernes» μὲ τοὺς «anciens» εἶχε ἀπονευρωθεῖ στοὺς κόλπους τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς διάνοησης, μιὰ καὶ εἶχε ἐκτονωθεῖ ἡ νεανικὴ ὑπεροψία τῆς ἀνερχόμενης ἀστικῆς τάξης γιὰ τὴ μοναδικότητα καὶ συνεπῶς ἀσυνέχεια τῆς παρουσίας τῆς. Ἦδη στὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἶχε προβληθεῖ ἡ συναίνεση γιὰ τὴν ἀποδοκιμασία τόσο τῆς («Ἵπολήψεως») ὅσο καὶ τῆς («Ἀμελείας») τῆς ἀρχαιότητος ποὺ προξενεῖ («ἀσπονδον μῖσος ἐναντίον πάντων τῶν Νεωτέρων») καὶ ἀντίστοιχα ἀποξενώνει («σχεδὸν ἀπὸ ὅλας τὰς κεφαλαιωδестέρας εἰδήσεις τῶν παλαιῶν») (Μοισιόδαξ 1761: ιστ'-ιζ').

Ὁ Βούλγαρης, ὥστόσο, ποὺ διδάχθηκε στὴ γενετείρᾳ του ἀπὸ τὸ Ζακύνθιο Ἀντώνιο Κατῆφορο τόσο τὴν ἀρχαία καὶ βυζαντινὴ γραμματεία ὅσο καὶ τὴ νεώτερη ἐπιστῆμη καὶ φιλοσοφία καὶ ποὺ ἴσως συνέχισε τὶς σπουδές του στὴν Πάδοβα, γνωρίζει μὲ κάθε λεπτομέρεια τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση καὶ τὶς «αἰρέσεις» τῆς καθὼς καὶ τὶς πρόσφατες προσεγγίσεις ποὺ ἐπιτελεῖ ἡ «γνώσις θεῶν τε ἅμα καὶ ἀνθρωπίνων». Ὁ παραδοσιακὸς αὐτὸς ὀρισμὸς τῆς φιλοσοφίας παραπέμπει, μὲ τὸν ἔμμεσο ἀπόηχο τοῦ Wolff, στοὺς τέσσερις τομεῖς τῆς: τὸν «Διαβατικὸν» (ποὺ περιέχει τὴ Λογικὴ καὶ τὴν Ὀντολογία), τὸν «Ἵπερβεηκότα» (ἢ τὴ Φυσικὴ Θεολογία), τὸν «Ἵποβεηκότα» (δηλαδὴ τὶς «πρακτικὲς ἐπιστῆμες»: τὸ «κατὰ φύσιν δικαίωμα», τὴν Ἠθικὴ, τὴν Οἰκονομία καὶ τὴν Πολιτικὴ) καὶ τὸν «Ἐσχατον» (δηλαδὴ τὶς Φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὰ Μαθηματικά). Οἱ ἐπιμέρους αὐτὲς φιλοσοφικὲς διερευνήσεις ἀρθρώνονται «θεολογικῶς», ὅπως ἄλλωστε τὸ ὑπογραμμίζει ὀξύτατα ὁ Ψαλίδας (1795:11), ὥστε νὰ μὴν ὑπονομεύεται ἡ «ἐξ Ἴ�ποκαλύψεως» ἀλήθεια καὶ συνάμα οἱ ἀναθεωρήσεις τῆς φιλοσοφικῆς προβληματικῆς νὰ νομιμοποιοῦνται ἀνάλογα μὲ τὴν ἐγγύτητα ποὺ ἐμφανίζονται πρὸς τὶς χριστιανικὲς ἀρχές. Τοῦτο δὲν ἀποκλείει, ἀλλὰ καθιστᾷ θεμιτῆ τὴν πρόοδο τοῦ φιλοσοφεῖν, ὅπως τὸ ἀποδεικνύει στὴν πρόσφατῃ ἱστορία του ποὺ «τέχναις τῶν ἀνθρώπων κατεπλούτισε βίον, ἅς ὁ πᾶς αἰὼν μέχρι τοῦδε ἠγγόησεν» (1766: 64 καὶ 127, 130/31, 66/67, 158,45).

Ρητὰ ἀποδίδει ὁ Βούλγαρης «τῆς παρ' ἡμῖν Φιλοσοφίας τὴν ἀφορίαν» στὴν ἐπικράτηση τοῦ ἀριστοτελισμοῦ μετὰ τὴν ἄλωση, σὲ πρόδηλη ἀντίθεση μὲ τὴν ἐξάρθρωση τῶν αὐθεντιῶν ποὺ κατορθώθηκε τότε στὴ Δύση, ὥστε νὰ ἀποδέχεται ὁ «φιλεπιστήμων» μόνον «ὃ ἂν ὁ ὀρθὸς λόγος ἐγκρίνας σαφῶς τε καὶ εἰλικρινῶς δοκιμάσειεν». Ἄν ἔτσι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ ἰδιότυπη ἐπίκληση τῆς «διπλῆς ἀλήθειας», τῆς «κατὰ παράδοσιν ἀνθρώπων» καὶ τῆς «κατὰ Χριστόν», ἡ πρώτη βέβαια κατανοεῖται στὴν ἱστορικὴ τῆς διάσταση καὶ ἐμπλέκεται στὴν ὑπέρβαση τοῦ ἀριστοτελισμοῦ. Ἀναμφίλογα ὁ τῆς «ἀληθειας θηράτωρ» δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζεται «περιπατητικὸς» ἢ «πλατωνικὸς»,

ἀλλά «φιλόσοφος». Ἡ πρόταση, ὅμως, («τῷ ὑγιεῖ και ὀρθῷ πείθεσθαι λόγῳ») δὲν ἀποβλέπει στὸ «ἐλευθέρως φιλοσοφεῖν» και σὲ καμιὰ περίπτωσι ἢ («υγιαίνουσα φιλοσοφία») δὲν ἀπολήγει στὸν ὕλισμὸ ἢ τουλάχιστον στὴ «philosophie saine» τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ (1766: 44, 61, 102, 60, 61, 76).

Ἡ καλλιέργεια τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν προσεχτικὴ στροφή πρὸς τὸ «ἐκλεκτικὸν τοῦ φιλοσοφεῖν εἶδος» ποῦ καταργώντας τὴν ἀριστοτελικὴ αὐθεντία ἀνασύρει τίς καταχωνιασμένες ἀπ' αὐτὴν ἀλήθειες. Μνημονεύοντας τὸν Bacon ὁ Βούλγαρης κάνει λόγο γιὰ τὸ «σεμνὸν χρῆμα τῆς Ἀρχαιότητος» και ἀναπλάθει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ «Νέου Ὁργάνου» (1620: 90): «οὐδὲ γὰρ εἶναι τοῦτο καινοτομεῖν, ἀλλ' ἀρχαϊκῶς μάλιστα βαίνειν· τοῦ γὰρ ἀληθοῦς ἀρχαιότερον οὐδὲν». Βιβλίῳ Λογικῆς θεωρεῖ τὸ («καινὸν ὄργανον») και κατατάσσει τὸ συγγραφέα του ἀνάμεσα στοὺς πρώτους ποῦ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν «ἐπανόρθωσιν» τῆς. Ὁ ὅρος αὐτός, ἢ *instauratio*, εἶναι ἐνδεικτικὸς τοῦ ἱστορικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ Βούλγαρη ποῦ, ἄλλωστε, μιὰ ὅμοια διαδικασία ἀποκατάστασης ἀναγνωρίζει στὸ Descartes, τὸ Locke, τὸν Arnauld και τὸ Wolff. Ἡ λειτουργία τῆς («*medicina mentis*»), ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Tschirnhaus ποῦ τὸν κατονομάζει, ἀντιμετωπίζεται ὡς κοινὰ ἀποδεκτὸς στόχος τῆς Λογικῆς ποῦ πρὶν ἀπ' ὅλα ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν («πηγή, τὴ βεβαιότητα και τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης γνώσης») (Locke 1690:1). Αὐτὴ ἢ πρόταξι τῶν κύριων γνωσιολογικῶν προβλημάτων παρατηρεῖται και στὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Ἑπτανήσιου λογίου, μὲ τὴ μορφή βέβαια «Προδιατριβῶν» ποῦ συνοψίζουν τίς φιλοσοφικὰς του ἀντιλήψεις (1766: 44, 45, 139, 46).

Ἡ δεῦτερη, ἀκριβῶς, «Προδιατριβή» πραγματεύεται τὰ («νοσοποια ἄλτια») τῆς γνωστικῆς ικανότητος τοῦ ἀνθρώπου και κωδικοποιεῖ τίς πηγὰς («ἀφ' ὧν ἢ πᾶσα λύμη σχεδὸν ταῖς ἐνεργείαις τοῦ λογιστικοῦ ἐμποιεῖσθαι»): «Αὐτὸ τε δηλαδὴ τὸ ὀργανικὸν τοῦτο ὃ περικειμεθα σῶμα· και τὰς δυνάμεις δι' ὧν κατὰ γινῶσιν πεφύκαμεν ἐνεργεῖν· τὰ τε τῆς ψυχῆς κρατοῦντα τὰ πολλὰ πάθη, οἷς ἄλλοτε ἄλλως ἀγόμεθα και φερόμεθα· και ἀγωγή τέλος, και ἔθος ὧν ἐκ νέων τυγχάνομεν» (1766:69). Σὲ ἄλλη εὐκαιρία προσπάθησα νὰ ἐπιστημάνω τὴν καταγωγή αὐτῆς τῆς τυπολογίας, ἀνάγοντάς τὴν στὴ βακωνικὴ διδασκαλία τῶν «εἰδώλων» ποῦ μέσω τοῦ Locke ἐγινε *locus communis* στὶς κατοπινὰς προσεγγίσεις τοῦ προβλήματος τῆς πλάνης (Νούτσος 1980:151-161). Ἐνα τέτοιο παράδειγμα εἶναι ἢ «Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν» (1736) τοῦ Ὁλανδοῦ G. J. Gravesande, ποῦ μετέφρασε ὁ ἴδιος ὁ Βούλγαρης (1805:205).

Πάντως οἱ ἀναλύσεις τοῦ ἐγχειριδίου του ἐνισχύονται μὲ παραθέματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία και φυσιολογία γιὰ τὴ σύστασι τοῦ «ἀτελοῦς» σώματος, τὴ λειτουργία τῶν («σφαλερωτάτων») αἰσθήσεων και τῶν («παθῶν»), ποῦ συσκοτίζουν τὸ («νοερὸν ὄμμα»), καθὼς και τῆς («ἀγωγῆς») ποῦ διαφθερίζει τὸ νοῦ μὲ τίς («προλήψεις»), τὴν αὐθεντία και τὴν («τῶν λέξεων παράχρησιν»). Ἡ προφανὴς συγγένεια μὲ τὰ («*innata*») («και «*adventitia idola*») τοῦ Bacon συν-

αρτᾶται μὲ τὴν ἔμμεση ἀπόρριψη τῆς αἰσθησιοκρατίας τοῦ Locke καὶ ὄχι μὲ τὴν υἰοθέτησή της, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Henderson (1970:85). Γιὰ τὸ Βούλγαρη ἡ θεότητα καὶ ἡ ψυχὴ ἢ ἴδια ἀποτελοῦν τὶς δυὸ πρῶτες πηγές τῆς ἀνθρώπινης γνώσης, σ' ἀντίθεση μὲ τὴ σωματικὴ αἴσθηση ποῦ ἐκλαμβάνεται (τρίτη μὲ τῇ τιμιότητι, τῇ δὲ χρῆσει πρῶτη). Τὰ προϊόντα αὐτῶν τῶν πηγῶν ἐπεξεργάζεται ἡ ἔμφυτη ἱκανότητα τῆς νόησης, ἰδιαίτερα τὰ αἰσθήματα ποῦ γνωστοποιοῦν στὴν ψυχὴ «τὰς ἐμποιοιμένας ὑπὸ τῶν ἐκτὸς σωμάτων τῶ αἰσθητηρίῳ προσβολᾶς». Μόνο ὅσοι ἔχουν ἐσωτερικὰ ἀλλοιωθεῖ, οἱ «βέβηλοι» καὶ οἱ «ἀτέλεστοι» στὴ φιλοσοφία, διατείνονται ὅτι μποροῦν νὰ γνωρίσουν ἀποκλειστικὰ ὅ,τι συλλαμβάνουν μὲ τὰ χέρια τους, «ἀπρίξ ταῖν χερροῖν λαβέσθαι», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ πλατωνικοῦ «Θεαίτητου» (1766: 69-104, 80, 76).

Ἐδῶ ἀξιοποιεῖται ἡ θέση τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας, ποῦ ἀνανεώθηκε ἀπὸ τὸ Wolff (1728:143) γιὰ τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, τὴ «νοερῶς ἀντιληπτικὴν οὐσίαν τοῦ ἀληθοῦς» καὶ τὴ «βουλητικῶς ὀρεκτικὴν τοῦ ἀγαθοῦ», τὶς ὁποῖες πιστοποιοῦμε («ἐν ἀπλουστάτοις, καὶ ἀχράντοις, καὶ καθαρτάτοις νοήμασιν»). Ὁ Βούλγαρης δὲν ἐπιχαλεῖται μόνο τῇ «Λογικῇ», ποῦ νομίζει ὅτι «ταῖς γε ἐπιστήμαις καὶ τῶ βίῳ, ἐπιεικῶς οὐκ ἂν γένοιτο ἄχρηστος», ἀλλὰ καὶ τὰ γνωσιοθεωρητικὰ συγγράμματα τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου, ὅπως ἡ «Λογικὴ ψυχολογία», ὅπου ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασκευάσει τὶς αἰσθησιοκρατικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Locke. Ρητὰ μνημονεύεται ὁ Οὐόλφιος στὸ θέμα τῆς «ἱστορικῆς εἰδήσεως» ἢ «χυδαίας γνώσεως», στὸν ὀρισμὸ τῆς φιλοσοφίας ὡς «γνώσεως εἶναι τῶν δυνατῶν ἢ δυνατὰ» καὶ στὴ διαίρεσή της, στὴν ἀξία τῆς διδασκαλίας τῆς Λογικῆς, στὴ διάκριση τῆς «προσλήψεως» ἀπὸ τὴν «ιδέα», στὴ ὑπόθεση τοῦ Leibniz γιὰ τὴν «προδιατεταγμένην ἁρμονίαν», στὴν ταύτιση τοῦ «αἰσθήματος» μὲ τὸ «πάθος», στὸν προσδιορισμὸ τῶν «ἐναργῶν» ἰδεῶν καὶ τῶν «ὀνοματωδῶν ὀρισμῶν» καθὼς καὶ σὲ ἄλλα δευτερεύοντα προβλήματα (1766:77, 140, 123/124, 127/128, 131, 136, 148, 155, 163, 176-180, 313, 408, 409, 411, 463, 481).

Ἡ πρόθεση τοῦ Βούλγαρη νὰ συναριθμήσει τὴ θεότητα στὶς πηγές τῶν ἰδεῶν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τῶν «Ἵπερφυῶν ἐνοιῶν» ἀρχή, ὅσων δηλαδὴ «οὔτε διὰ τοῦ σώματος ὁ νοῦς ἂν ἔχοι λαβεῖν, οὔτ' ἐξ ἑαυτοῦ», γίνεται μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ πηγὴ αὐτὴ ὑπερβαίνει τὰ τῆς «φιλοσοφίας ὄρια». Ἔτσι ὁ Ἑπτανήσιος λόγιος χωρὶς νὰ θίγει τὸ ἰδεολογικὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐκκλησίας, τὴν ὁποία ἄλλωστε ὑπηρετεῖ, περιορίζεται νὰ συναινέσει στὴν πρόοδο τῆς φιλοσοφίας τῶν «νεωτέρων». Πρόκειται, βέβαια, γιὰ τὸν παραμερισμὸ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ, ποῦ ταλαιπωροῦσε ἀκόμη μὲ τὰ κορυθαλικὰ ὑπομνήματα τὴν ὑποτυπώδη ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση, καὶ τὴ συνηγορία τῶν θέσεων τοῦ Πλάτωνα (Κονδύλης 1983:95), τουλάχιστον στὸ σημεῖο ποῦ ἀποδοκιμάζονται οἱ αἰσθήσεις καὶ προβάλλεται ἡ ἀνεξαρτησία τῶν μαθηματικῶν ἀπὸ τὰ μεγέθη τοῦ «αἰσθητοῦ» κόσμου. Ἄν ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας ἐπαινεῖται γιὰ τὸ «ὄλοσχε-

ρέστερον τὰ ὄντα διαιρεῖ νοητὰ τε καὶ αἰσθητὰ», τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι συμμερίζεται καὶ τὶς ἀπόψεις του πού ἀντιστρατεύονται τῇ χριστιανικῇ κοσμολογίᾳ, ὅπως π.χ. τῇ θεώρησῃ τῆς αἰωνιότητος τῆς ὕλης (1766:158, 77, 82, 120, 87, 62).

Σ' αὐτῇ τὴν προοπτικῇ, δηλαδὴ τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἀριστοτελισμοῦ ἀκόμη καὶ μέσω τοῦ πλατωνισμοῦ, ἐντάσσεται ἡ γνωριμία μὲ τοὺς «νεωτέρους». Ἡ διαδικασία αὐτῇ θὰ μπορούσε νὰ περιγραφεῖ ὡς «διὰ καθαρῶν σωλήνων μεταχέτευσις» ἢ «μεταγγιμοσμός», ἐφόσον στὸ ἀπονεκρωμένο σῶμα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμφυσηθεῖ τὸ σφρίγος τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης πού ἐπιδιώκει τὴν καθαρότητα του «ὀρθοῦ λόγου». Ἔτσι οἱ βεβαιότητες τοῦ Bacon, τοῦ Descartes, τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolff ἐγγράφονται σὲ μιὰ νοησιαρχικῇ ἀπόκρουση τῶν αἰσθησιοκρατικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Locke, γιὰ νὰ καταστήσουν ἀδιαφιλονίκητη τὴν πίστη στὸ «ἄυλον, καὶ ἀμιγές καὶ ἀθάνατον» τῆς «λογικῆς ψυχῆς» (1766: 37, 67). Εἰδικότερα, ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ Descartes καὶ τοῦ Wolff πού εἶχε ἀφομοιωθεῖ μιὰ γενιὰ τουλάχιστον νωρίτερα, τόσο στὰ Ἐπτάνησα ὅσο καὶ στὶς πόλεις πού δίδαξε ὁ Βούλγαρης, ἐλαχιστοποιοῦσε τοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῆς φιλοσοφίας στὰ ἐκπαιδευτήρια πού ἐπόπτευε ἡ Ἐκκλησία. Τὰ ἐμπορικὰ καὶ βιοτεχνικὰ κέντρα, μολονότι εὐνοοῦσαν τὰ νεωτερικὰ «μπακάλικα μαθήματα» καὶ τὶς ἐφαρμοσμένες ἐπιστῆμες (Μοισιόδαξ 1780:13), ἀρκοῦνταν γιὰ τὴν ὥρα στὴ θέσμιση τῆς «διπλῆς ἀλήθειας» καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ ὀρθοῦ λόγου στὸν «αἰσθητὸ» κόσμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀγγέλου, Ἀ., Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη ἐγνώρισε τὸ «Δοκίμιο» τοῦ John Locke, «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», τ. 7 (1954), σ. 129-139.
- Δαμοδός Β., Μεταφυσικὴ ἤτοι πρώτη φιλοσοφία καὶ φυσικὴ θεολογία (χρ., 1756).
- Θερειανός, Δ., Ἀδαμάντιος Κοραΐς, τ. 1 (Τεργέστη 1899).
- Κονδύλης Π., Ἡ παρουσία τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας στὴ σκέψη τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, «Παρνασσός» τ. ΚΓ (1981), σ. 534-557.
- Κονδύλης Π., Ἡ παρουσία τοῦ Πλάτωνα στὸ νεοελληνικὸ Διαφωτισμό, «Τὰ ἱστορικά», τεύχ. 1 (Σεπτ. 1983), σ. 84-100.
- Κοραΐς, Ἀδ., Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce (1803), Ἀπαντα, ἔκδ. Γ. Βαλέτα, τ. Α (Ἀθήνα 1964).
- Κούμας, Κ., Σύνταγμα Φιλοσοφίας, τ. Α', (Βιέννη 1818).
- Κούμας Κ., Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. ΙΒ' (Βιέννη 1832).
- Μιχαλόπουλος Φ., Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση (Ἀθήνα 1930).
- Μοισιόδαξ, Ι., Πρόλογος στὴ μτφρ. L. Muratori, Ἠθικὴ Φιλοσοφία, τ. Α' (Βενετία 1761).
- Μοισιόδαξ, Ι., Ἀπολογία (1780, ἔκδ. Α. Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976).
- Μοσχόπουλος, Ἀντ., Ἐπιτομὴ Μεταφυσικῆς εἰς μέρη τέσσερα (χρ., c. 1783).
- Νοῦτσος Π., Ὁ Νομιναλισμὸς (Ἀθήνα 1980).
- Νοῦτσος Π., Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ Francis Bacon, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τ. 22 (1980), σ. 151-161.

- Νοῦτσος Π., 'Ο νεαρός Ψαλίδας καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τ. 23 (1981), σ. 187-215.
- Ψαλίδας, 'Αθ., Καλοκινήματα (Βιέννη 1795= Trongen 1951).
- Batalden, St., E. Voulgaris in Russia, 1771-1806 (University of Minnesota 1975).
- Cellarius (Keller), C., Historia medii aevi a temporibus Constantini magni ad Constantinopolim a Turcis captam deducta (1688, Jenae 1743).
- Damianus Sinopeus, Defensio philosophiae Wolfianae (Eisenach 1729).
- Ecole J., Les rapports de la raison et de la foi selon Christian Wolff, «Studia Leibnitiana», τ. XV (1983), σ. 204-214.
- Gravesande, G. J., Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν (1736, μτφρ. Εὐγ. Βούλαρη, Μόσχα 1805).
- Hampton, J., Les traductions françaises de Locke au XVIIIe siècle, «Revue de littérature comparée», τ. 23 (1955), σ. 240-251.
- Henderson, G. P., 'Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ, 1620-1830 (1970, μτφρ. Φ. Βώρου, Ἀθήναι 1977).
- Locke J., Essay of Human Understanding (1690), The Works, τ. 1 (London 1823).
- Ludovici, K. G., Historie der Wolffischen Philosophie, τ. 1, 2 (Leipzig 1737).
- Wolff, Chr., Philosophia prima sive Ontologia (1728), Gesammelte Werke, ἐκδ. J. Ecole κ.ξ., τ. 3 (Hildesheim - N. York 1977).